

ספר בראשית
עם פירוש רד"צ הופמן
© הוצאת נצח

אתר לימודי
יהדות ורוח **זעת**

פרק לג, הפסוקים א—ג. וישא יעקב עיניו וירא והנה עשו
בא ועמו ארבע מאות איש, ויחך את־הילדים על־לאה
ועל־רחל ועל שתי השפחות. וישם את־השפחות ואת־
ילדיהן ראשנה, ואת־לאה וילדיה אחרנים ואת־רחל
ואת־יוסף אחרנים. והוא עבר לפניהם, וישתחו ארצה
שבע פעמים עדי־גשתו עדי־אחיו.

הבטחון שבא לו ליעקב על ידי הנצחון במאבק הלילי, איננו מונע
ממנו לנקוט באמצעי זהירות שונים. — ויחך, כמו למעלה לב, ח. ברם,
למעלה מדובר בעם אשר עמו וברכשו בלבד, בעוד שכאן מדובר בבני
ביתו. מובן מאליו היה בשביל יעקב להשאר יחד עמם, והוא אף הבין
כי עשו יתקיף בראשונה את מחנהו שלו. והנה ערף את בני ביתו באופן

כזה שתמיד יהיו האהובים מאחורי האהובים פחות, שמא תבוא תאוות הנקם של עשו על סיפוקה על ידי קרבנות אחדים, והוא יחוס על השאר. ומכיוון שכך, היה צריך לחלק מחנה זה בנוסף ועל אף חלוקת המחנה לשנים שעליה מדובר למעלה⁽¹⁾. — ויש תח.ו. „השתחואה — זו פשוט ידים ורגלים“⁽²⁾, אך ייתכן גם לפרשה כקידה עמוקה שבה רמוזים לרצון להשטתח תוך פשוט ידים ורגלים; השווה שמואל א' כ, מא⁽³⁾. לפי תרגום יונתן ולפי דעה אחת במדרש רבה⁽⁴⁾ היו אלה השתחוויות של תפילה אל ה'.

פסוק ד. וירץ עשו לקראתו ויחבקהו ויפל על צוארו וישקהו, ויבכו.

וישקהו. הנקודות שעל „וישקהו“, מתפרשות לפי המדרש⁽⁵⁾ בשתי דרכים. „מלמד שנכמרו רחמיו באותה שעה וגשקו בכל לבו... מלמד שלא בא לנשקו אלא לנשכו“. מכיוון שלהלן מה, יד ומו, כט באה בכיה אחרי גפילה על צואר, ומכיוון שמשתמע ממה, יד—טו, שנשיקה מבטאת דרגה פחותה של לבביות מאשר גפילה על צואר, הרי סדר הפעולות כפי שבא כאן (תחילה „ויפול על צוארו“ ואחרי כן „וישקהו“) תמוה. אלא, העובדה שעשו לא מתוך רגש טבעי כי אם על פי ההשגחה האלהית נהג כפי שנהג, היא המסבירה את הסדר הבלתי רגיל. ואולי דוקא בקשו בעלי המסורה על ידי ניקוד המלה „וישקהו“ להדגיש את אמיתותה של מלה זו שנראית כמיותרת, כאשר היא באה אחרי „ויפל על צוארו“ (ומשום כך עלולה להתפרש כלא אמיתית).

(1) ואין איפוא כל ענין ליחס פסוקנו למחבר אחר מלב, ה. כפי שעושה זולה אונז. ההשחה עוד פירושו של ר"ש דובנו בביאור.

(2) ברכות לד, ע"ב.

(3) דל"צ ש.

(4) ר' חנינא בר יצחק, פרשה עת, יא (המ').

(5) שם, יב (המ').

109 פסוק ה. וישא את־עיניו וירא את־הנשים ואת־הילדים
ויאמר מי־אלה לך, ויאמר הילדים אשר־חנן אלהים
את־עבדך.

מי־אלה לך, כלומר מהו יחסם של אלה אליך. ומן התשובה —
הילדים וגו', מאליו נשמע שהנשים הן אמהותיהם של ילדים אלה. —
אשר־חנן במובן של מתנת חינוך, כמו שופטים כא, כב^ט. —
הילדים... את־עבדך, ביחסת־את כפולה.

הפסוקים ו—ז. ותגשן השפחות הנה וילדיהן ותשתחווין.
ותגש גמ־לאה וילדיה וישתחוהו, ואחר נגש יוסף ורחל
וישתחוהו.

הנה, כינוי הגוף; השווה לעיל יג, א. — ותשתחווין. מכיוון
שהילדים עוד קטנים היו, באה כאן צורת הנקבה. ואילו בין בני לאה
היו כבר גדולים, ועל כן בא לגביהם לשון זכר — „וישתחוהו“ — יוסף
ורחל. הדרך היא להזכיר את האיש לפני האשה, „אבל למעלה“^ז,
מתוך שאמר לאה וילדיה, אמר כמו כן רחל ויוסף^ח. ומכיוון שכאן
מוזכר יוסף בשמו ובתור ראשון, הרי שהפועל בא בלשון זכר.

110 פסוק ה. ויאמר מי לך כלי־המחנה הזה אשר פגשתני,
ויאמר למצאתיך בעיני ארני.

מי, במקום מה, משום שעשו הושב בעיקר על האנשים אשר כבר

(י) ראב"ע.

(י) פסוק ב.

(י) רשב"ם.

הודיעוהו, בשליחותו של יעקב, את יעודם של העדרים⁹). ואף על פי כן שואל עשו תחילה עליהם, כדי שיוכל לקשור את סירובו לקבל את הדורון אל תשובת יעקב לשאלתו זו. — למצא-חן. ויעקב, מכיוון שכבר הודיע לו לעשו באמצעות שליחיו, שהעדרים הם דורון לו, מסתפק בקביעת מטרתו של דורון זה.

פסוקים ט—יא. ויאמר עשו ישלי רב, אחי יהי לך אשרי
לך. ויאמר יעקב אלינא אמינא מצאתי חן בעיניך
ולקחת מנחתי מרדי, כי עליכן ראיתי פניך כראת
פני אלהים ותרצני. קחנא את־ברכתי אשר הבאת
לך כִּי־חנני אלהים וכי ישלִי־כל, ויפצריבו ויקח.

אח. לפי טעמי המקרא שייכת מלה זו למחציתו השניה של הכתוב. בניגוד אל יעקב, אשר קורא לו לעשו „אדני“, אדון אשר לו הוא רואה עצמו חייב להביא מנחה, אומר עשו — „אחי“; בתור אח הוא יכול להחזיק בשלן, כי אין אח חייב להביא מנחת הודאה לאחיו. — אל-נא אם-נא. ויעקב משיב שטובה יעשה לו בקבלת מנחתו. — אם-נא, כלומר אם תעשה כפי שאני מבקש¹⁰). — כי על-כן, פירוש כי לשם כך, כמו לעיל יה, ה ויט, ה. — כראת פני אלהים. לפי רש"י יש כאן משום רמז לפגישה עם המלאך בפנואל. אך פשוטו הוא — מכיוון שקבלתני בחביבות ובחסד כמו יצור אלהי, אל לך לדחות את מנחתי, כמו שגם אלהים איננו דוחה מנחתו של האדם אלא מקבלה ברצון (ומכאן הביטוי „ותרצני“ ששכיח מאד בקשר לקרבנות¹¹). — קח-נא את-ברכתי. במלים אלה מבקש יעקב להסיר מלבו של עשו את החשש שקבלת המנחה תכבד עליו. על כן הוא קורא לה ברכה, מתנה שיש בה

⁹ לעיל לב, יח ואילך.

¹⁰ השווה לעיל יה, ג; ל, כז ועוד.

¹¹ ויקרא כב, כז; ירמי' יד, יב; תהלים קיט, קח ועוד רבים.

משום ברכה¹²), ומוסיף — יש-לי-כל, בניגוד לדברי עשו „יש-לי רב“, כלומר בחסדי ה' יש לי כל מה שלבי חפץ. — הבאת, עם סיומת נקבה בתי"ו¹³).

הפסוקים יב—יג. ויאמר נסעה ונלכה, ואלכה לנגדך.
 ויאמר אליו אדני ידע כִּי־הילדים רכים והצאן והבקר
 עלות עלי, ודפקום יום אחד ומתו כל־הצאן.

ויאמר וגר. מאחר שעשו שמע מפי שליחי יעקב, כי הלה מתכוון לבקרו בשעיר, הרי הוא מעוררו לצאת לדרך. — נסעה, גוף ראשון ברבים, והסמ"ך רפה משום האות הגרונית שאחריה, כמו „ויקחו“¹⁴). — לנגדך, לידך; אלך לאטי כדי להשאר לידך, „בשווה לך, טובה זו אעשה לך“ וכו' (רש"י). — והצאן והבקר עלות, כלומר ביניהם יש בהמות מיניקות רבות; השווה ישעיה מ, יא. — עלי לפי רוב המפרשים¹⁵) פירושו — עלי מוטל לשמרם. ברם, הטעמים מחברים „עלי“ עם „עלות“. על כן נראה לפרש עם הרוו"ה „עלי“ כלשון רבים¹⁶), כמו ישע"י יט, ט ועוד, ופירושו איפוא מלשון עלים = עלים. — ודפקום. עם סיומת זכר, כמו למעלה, כו, טו. — ומתו כל־הצאן. אין יעקב רוצה לבטא בשפתיו שגם הילדים עלולים למות, אף כי בוודאי חשב גם על אפשרות זו.

פסוק יד. יעבר־נא אדני לפני עבדו, ואני אתנהלה לאמי
 לרגל המלאכה אשר־לפני ולרגל הילדים עד אשר־אבא
 אל־אדני שעירה.

¹² השווה שמואל א' כה, כז; ל, כו.

¹³ גזניוס § 74, הערה 1.

¹⁴ שמות כה, ב.

¹⁵ רש"י, ראב"ע, ספורנו ועוד (המ').

¹⁶ גזניוס § 87 c 1.

יעבר-נא וגר'. אין יעקב מבקש שעשו יסתגל אל מסעו האטי, ועל כן הוא מבקשהו לעבור לפניו. — לא טי, לפי הקצב המתאים לי. — המלאכה, הרי זה הרכוש; השווה שמות כב, ז. — עד אשר-אבא. אין הכתוב מפרש, אם אמנם התכוון יעקב באמת להגיע לשעיר. מכל מקום ברור, שלא קבע לכך מועד מסויים, ועתה הסתפק בזה שפגש באחי בדרך והתפייס עמו.

פסוק טו. ויאמר עשו אציגהינא עמך מן-העם אשר אתי,
ויאמר למה זה אמצא-הן בעיני אדני.

ויאמר למה זה וגר'. יעקב רוצה לשמור על עצמאותו, ובהיותו בוטח בה' ובישועתו הוא רואה כל הגנה אחרת כדבר מיותר. — אמצא-הן, כלומר די לי בכך שמצאתי חן בעיניך, ואין אני רוצה בשום טובה אחרת.

פסוקים טז-יז. וישב ביום ההוא עשו לדרכו שעירה.
ויעקב נסע סכתה ויבן לו בית, ולמקנהו עשה סכת
עליבן קרא שם-המקום סכות.

כך נפרדו האחים באופן זמני זה מזה; השווה להלן לו, ה. — ויעקב וגר', יעקב נסע לסכות, מקום בו נשתתה כנראה זמן ניכר, שהרי בנה לו שם בית. — סכתה. סכות המוזכרת כאן היתה בעבר הירדן המזרחי⁽¹⁷⁾.

⁽¹⁷⁾ יהושע יג, כו; שופטים ה, ה ואילך. על מקומה של סכות זו ר' אצל דליצ'ש ואצל דילמן. היום ישנו מקום בשם סכות, והוא בעבר הירדן המערבי, בקרבת בית-שאן, ואולי הוא זהה עם המוזכר במלכים א' ז, מו.

(י) יעקב אצל שכם וחילול כבודה של דינה

(לג, יח — לד, א)

אחר זמן ניכר עובר יעקב אל ארץ כנען העיקרית, לעבר הירדן המערבי, ורוכש לעצמו שם חלקת שדה מיד בני חמור אבי שכם ואף בונה שם מזבח (לג, יח—כ). במקום זה קורוהו אסון: בתו דינה נאנסת על ידי שכם, בנו של שליט העיר, חמור, כאשר היא באה לשכם העיר (לד, א—ב), ומכיוון שאהבתו אל דינה בוערת בו, משדל שכם את אביו לבקש לו את יד הנערה (לד, ג—ד). יעקב איננו מגיב מיד וממתין לשוב בניו מן השדה (לד, ה). חמור מזדמן אל יעקב בשעה שהבנים שבו לביתם והתעצבו בשמעם על הקלון שנעשה לאחותם (פסוקים ו—ז). הוא מעלה את משאלתו כשהוא מבטיח לבית יעקב יתרונות גדולים מן החיתות עמו (פסוקים ח—יב). הבנים עונים בערמה שאין הם יכולים להסכים לנשואין אלה, אלא אם כן ימולו כל בני שכם העיר (פסוקים יג—יז). ההצעה מתקבלת על דעתם של חמור ושכם, והם משכנעים את בני עירם להמול (פסוקים יח—כג). כיוון שאנשי העיר כולם קבלו את ההצעה ונחלשו עקב הגשמתה, מתנפלים עליהם שמעון ולוי, הורגים את כל הזכרים, שבים את שאר התושבים ובוזזים כל מה שנמצא בעיר (הפסוקים כד—כט). יעקב גוער בבניו, אך אלה מסבירים לו שלא יכלו לסכול, שינהגו באחותם כבוונה זו (הפסוקים ל—לא)¹⁶.

¹⁶ פרק זה שבספר בראשית הוא *verux criticorum*. גם אם כל מבקרי המקרא אינם מיחסים אותו למחבר אחד, הרי אין תמימות דעים אפילו בין שנים מן החשובים שביניהם, באשר לגיתחו. בעוד שקינגן וולהאוזן וקורניל מניחים, שהביטויים המשותפים לכמה מקורות שולבו בו על ידי „עורך“ מאוחר יותר, ואילו את הסיפור העיקרי הם מיחסים למקור אחד או שנים, סובר דילמן שהפרק הורכב משלושה מקורות, ורק הפסוקים כזיכט ריג (מחציתו השניה), ואולי גם מחציתו השניה של יד, נוספו על ידי „העורך“, אשר התערב גם בהרכבתם של המקורות ומיוגם לסיפור אחד. מצדנו נשתדל להפריך כאן רק את טענותיו העניניות של דילמן שמביאות אותו לקביעת עמדתו, כי סימני ההבדלה הבלשניים אינם מוכיחים לדידנו מאומה, וכפי שכבר הראנו בהדמנויות קודמות. דילמן מוצא כאן תיאור כפול מן הטעמים

(להלן: א) בפסוקים ד, ה, חיי נושא ונותן חמור, האב, עם יעקב על אודות דינה; בפסוקים טו (יד) — יז ניתנת לו לחמור תשובה, אותה הוא מביא בפני אסיפת בני עירו, פסוקים כ"בד, כדי לקבל הסכמתם, לעומת זאת מסופר בפסוקים יא ואילך, כיצד שכם עצמו מבקש את ידה של דינה אצל אביה ואחיה, וכיצד הוא מקיים מיד את התנאי שהותנה (פסוק יט). והנה, בפסוק יג מוזכר במפורש שכם ליד חמור כמי נושא ונותן עם משפחת יעקב, ומכאן יוצא בבירור שגם שכם היה נוכח בשעת המשא והמתן וכי הוא השמיע את דבריו אחרי שדבר אביו — האב, בתור נשיא הארץ, מציע למשפחת יעקב להתחיל בארץ, להתמזג עם עירו ולסחור בה, ואילו הבן מוסיף מצדו, שהוא נכון ליתן מתנות מוהר רבות ככל שירצו. וכך גם מופיעים השנים במשותף באסיפת אנשי שכם. אלא שטוענים, כי פסוק יג עובד על ידי "העורך", והנה גם זה אינו נראה. הרי בטבע הדברים הוא, ובכלל לא מתמיה, ששכם יתלווה אל אביו לשיחה עם יעקב ובניו. הן יעקב משהה החלטת-תגובתו (פסוק ה) עד שוב בניו מן השדה. מדוע לא ישתף חמור את שכם בנו במשא ומתן שבו הלה הנוגע בדבר העיקרי? ומובן יפה שדוקא שכם הוא זה, שמזדרז יותר משאר בני העיר לקיים את ההסכם המוצע על ידי מילוי התנאי — המילה (פסוק יט). ב) לדעתו של ד"ל מן הרי לפי התיאור הראשון נמצאת דינה עדיין בידי משפחתה (פסוק יז), בעוד שלפי התיאור השני, שאותו הוא מיחס למקור אחר, היא כבר נמצאת בעיר, בידי שכם (פסוק כו). לפיכך הוא מסיק, כי גם המסופר על אונסה של דינה (מחציתו השניה של פסוק ב) וכל הנוגע לרוגזם ולמרמזם של האחים (הפסוקים ה, ז, יג ולא) שייך לתיאור שני זה. והנה, בפסוק יז כלל לא נאמר שאכן דינה בבית יעקב נמצאת. "ולקחנו את בתנו" אינו אומר יותר מן "ויקחו את דינה" שבפסוק כו, כלומר אנו נקח את דינה מביתך. גם יעקב וגם בניו מניחים, או לפחות עושים עצמם כאילו מניחים כדבר מוסכם, ששכם לא יחזיק בדינה בכוח. שלא בהסכמתם, שכן דבר כזה יהא נוגד את המקובל, וגם בנו של נשיא לא יוכל להרשות לעצמו לנהוג כן. והראיה מפסוק יב, אשר שייך לפי ד"ל מן לתיאור השני, ולפיו כבר נמצאת דינה בידיו של שכם, ואף על פי כן מבקש הלה: "ותנו לי את-הנערה לאשה" ומציע מוהר ומתן ככל אשר יירדש. בכך הוא מודיע באופן ברור, שיחזיק בדינה כאשר רק בהסכמת המשפחה. ובגני יעקב אשר דברו "במרמה" (פסוק יג), מדוע זה לא יעמידו פנים כאילו נותנים אימון מלא בדבריו של שכם? — עוד טוענים המבקרים שדברי יעקב בברכתו (מט, ה"ז) מתארים את המעשה של שמעון ולוי באופן קצת שונה מן המתואר בפרק לד. אך כבר העיר ר' הלוי אל נכון (Rech. bibl. II.), שבפרק לד לא מוד-כר ענין עיקור השורים על ידי שמעון ולוי, משום שאין הכתוב טורח להזכיר ענין זה בגלל מיעוט השיבות, בעוד שבברכה הוא מודגש בגלל ההקבלה היפה

הטוקים יח—כ. ויבא יעקב שלם עיר שכם אשר בארץ
 כנען בבאו מפרץ ארם, ויחן את־פני העיר. ויקן את־
 חלקת השדה אשר נטה־שם אהלו מיר בני־חמור אבי
 שכם, במאה קשיטה. ויצב־שם מזבה, ויקרא־לו אל
 אלהי ישראל.

ש ל ם . „אל עיר ששמה שלם... עיר שכם, עירו של שכם, כמו כי
 חשבון עיר סחון⁽¹⁹⁾” (רשב"ם), כלומר שכם בן חמור הוא בעליה של
 העיר ששמה שלם⁽²⁰⁾. אך מכיוון שלא מצינו עוד במקרא מקום בשם
 זה, מוטב לקבל פירושו של רש"י⁽²¹⁾ — „שלם בגופו” (והוא חוזר אל
 כה, כא) או „שנתרפא מצלעתו” (והוא חוזר אל לב, לא)⁽²²⁾. — עיר
 שכם, עירו של שכם, העיר שנקראת על שמו, ולא העיר שכם, כאמור.
 העיר נקראה על שם שכם בן חמור וגם מצויינת כשייכת לו. מסתבר
 שנוסדה רק זה מכבר⁽²³⁾, אולי על ידי חמור⁽²⁴⁾. — אשר בארץ
 כנען. רק עתה חזר יעקב אל עצם ארץ כנען, שכן עבר הירדן המזרחי,
 בו נשתהה עד כה, איננה שייכת לארץ עצמה; השווה במדבר לב, ל. —

שהוא מאפשר: „הרגו איש... עקרו שוד”. ולבסוף, אם טוענים שלהלן מה, כב
 נאמר, כי יעקב הוא זה שכבש את שכם במלחמה, בהרבו ובקשתו, הרי שם כלל
 לא מדובר בשכם העיר. המלה שכם המוזכרת שם, פירושה — חלק. יעקב מבושר
 שם בנבואתו, שבארץ המובטחת ינחל יוסף חלק אחד יותר מאחיו, בזה שבניו
 יתחלקו לשני שבטים ויקבלו עקב זאת שתי נחלות. ועוד נראה שם במקום
 (חלק זה איננו תחת ידנו — המ') שיש בזה משום רמז לכיבוש שילה על ידי
 יעקב. — בשאר הערותיהם של המבקרים גדון במקום.

⁽¹⁹⁾ במדבר כא, כו.

⁽²⁰⁾ וכך גם מבינים השבעים, ספר היובלות, הפשיטא, וולגאטה
 וספר הישר. גם כיום קיים כפר בשם סאליים צפונית לשכם.

⁽²¹⁾ שמקורו בגמרא שבת לג ע"ב ובמדרש רבה (פרשה עט, ה — המ').

⁽²²⁾ ונראה שהמחבר ז"ל מיחס לרש"י שני פירושים. ושלא כבמקור
 רותיו, שהוא עצמו מציין, ר' הערה 21 (המ').

⁽²³⁾ בימיו של אברהם טרם תהיה קיימת; השווה לעיל יב, ווד' ראב"ע שם.

⁽²⁴⁾ השווה לעיל ד, יו.

מפדן ארם. באשר לביטוי „פדן ארם“, ראה למעלה ²⁵). — את פני, פירוש לפני, כמו לעיל יט, יג; כו, ל ויקרא ד, ו ²⁶). — מיד בני-חמור, כלומר הוא קנה את השדה מידי משפחת הנשיא; השווה שופטים ט, כח. — אבי שכם. חמור מצויין כאן כאביו של שכם, או כדי להכין את הרקע לתיאור הבא, או משום שאמנם היה שכם הנכבד שבכל המשפחה; השווה לד, יט. אך ייתכן גם שפירושו של „אבי“ כאן — בעל או מיסד העיר שכם, כמו „אבי תקוע“ ²⁸). — קשיטת. דומה שזהו מטבע שהיה שכיח באזור. בגמרא בראש השנה כד, ע"א מסופר בשם רבי עקיבא שבאפריקא היו קוראים למעה ($\frac{1}{24}$ שקל) בשם קשיטה. אך דומה שבימי קדם היה זה שם של מטבע גדול יותר; השווה איוב מב, יא. לפי תרגום אונקלוס פירוש המלה — כבש ²⁹); השווה בראשית רבה פרשה עט ³⁰). ויצב-שם מזבח. אין הפועל הצב בא עוד בקשר עם הקמת מזבח ³¹), אך אין צירוף זה מתמיה כלל. כשם שהפועל הקם בא בקשר עם מצבה ועם מזבח ³²), כך אפשר גם שהפועל הצב יבוא עם שני השמות האלה. — אל אלהי ישראל, ויש

²⁵ כה, כ והערה 24 שם (המ').

²⁶ מכל מקום מתיחס פסוק זה, אשר משום הביטויים „בארץ כנען“ ו„פדן ארם“ מיוחס על ידי הביקורת למקור מסויים, לסיפורים ממקורות אחרים, והרי כאן הוכחה כנגד ההנחה של המקורות השונים.

²⁷ מכיוון שפסוק זה מיוחס על ידי הביקורת למקור אחר מאשר פסוקנו, יוצא שלפחות יודע מקור אחר זה גם מה שמתואר במקור פסוקנו.

²⁸ דברי הימים א' ב, כד.

²⁹ ראה נתינה לגר (המ').

³⁰ פיסקה ט (המ').

³¹ מבקרי המקרא רוצים לראות בביטוי זה צירוף של שני מקורות על ידי „העורר“, כאילו נאמר באחד ויצב מצבה, ובאחר ויבן מזבח. וטעמם בזה, מכיוון שלא בא עוד הפועל הצב עם מזבח. כאמור. אולם איש אינו יודע, מה הפריע את „העורר“ במלה מצבה דוקא כאן ולא, למשל, להלן לה, יד, והניעו להחליף את המלה מצבה במזבח, וגם לא ברור מדוע זה לא לקח את כל הביטוי ויבן מזבח מן המקור האחר, וכאילו בקש „העורר“ לשים חידה בפני המבקרים חריפי המוח.

³² השווה דברים טו, כב ושמואל ב' כד, יח.

להשלים-להקדים המלה מזבח. הרי זה מזבח לאל אשר נתגלה לו באמצעות מלאכו כאלהי ישראל. ומסתבר שיעקב התכוון להתעכב כאן זמן מה⁸³) והוא בונה מזבחו במקום שבו כבר בנה אברהם מזבח; השווה לעיל יב, ואילך. ואפשר ששם המזבח נתון כמעין כתבה⁸⁴); השווה להלן לה, ז; שמות יז, טו; ירמיה לג, טז; יחזקאל מח, לה.